

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРЕХІДНІСТЬ У СИСТЕМІ ЧАСТИН МОВИ

Малюга Н. М. До питання про перехідність у системі частин мови.

У статті йдеться про перехідні явища в системі частин мови, які відбивають глибинні процеси лексико-граматичних класів слів і виникають саме завдяки специфіці частин мови. Перехідність витлумачено як процес, викликаний накопиченням нових якостей у мовних одиницях, що свідчить про розвиток мови, її вдосконалення. Увага до явищ перехідності не спричиняє переосмислення традиційної класифікації частин мови.

Ключові слова: частини мови, лексико-граматичні класи слів, перехідність, синкретичні групи слів, ступені переходу, система.

Малюга Н. Н. К вопросу о переходности в системе частей речи.

В статье говорится о переходных явлениях в системе частей речи, которые отражают глубинные процессы лексико-грамматических классов слов и возникают именно благодаря специфике частей речи. Переходность определяется как процесс, порожденный накоплением новых качеств в языковых единицах, что свидетельствует о развитии языка, его совершенствовании. Внимание к явлениям переходности не приводит к переосмыслению традиционной классификации частей речи.

Ключевые слова: части речи, лексико-грамматические классы слов, переходность, синкретические группы слов, ступени перехода, система.

Malyuga N. M. To question about transitiveness in the system of parts of speech.

The transitive phenomena in the system of parts of speech that reflect the deep processes of lexical and grammatical classes of words and appear due to specific character

of parts of speech is described in the article. Transitivity is considered as process which is challenged by accumulation of new qualities in language units. It indicates the language development and improvement. The attention to transitive phenomena does not promote review of traditional classification of parts of speech.

Key words: parts of speech, lexical and grammatical classes of words, transitivity, syncretism units, transitive degrees, system.

Олександрійські граматисти розуміли частини мови як певні частини (відрізки) мовлення. У сучасному мовознавстві частини мови розглядають як класи слів, що характеризуються спільністю загальнокатегорійного (частиномовного) значення, морфологічних категорій і парадигматики, морфемного складу та словотворчих засобів, синтаксичних функцій.

Єдність частин мови як лексико-граматичного класу виявляється у двох планах: парадигматичному й синтагматичному. Перша означає, що в складі висловлювання слова однієї частини мови можуть заміщатися, тобто виступати в одній і тій же семантичній позиції. Єдність частин мови в синтагматичному плані означає, що члени певного лексико-граматичного класу наділені однаковою поєднуваністю з іншими класами.

У структурно-семантичному напрямку, що враховує багатоаспектний характер одиниць мови, при класифікації не лише синтаксичних, але й морфологічних явищ у центрі уваги – форма (структура, будова) і значення (мовна і мовленнєва семантика), які тісно взаємопов'язані, тому частини мови є структурно-семантичними класами слів. При класифікації частин мови домінуючою ознакою є категорійне значення, оскільки воно властиве всім частинам мови, виявляє себе в усіх інших ознаках і зумовлене взаємодією лексики й синтаксису.

Частини мови за структурно-семантичного підходу виділяють з урахуванням сукупності диференційних ознак, серед яких найбільш значущими є: 1) категорійне (загальне граматичне, класифікаційне) значення; 2) лексичне значення, якщо є; 3) часткові граматичні значення (рід, число, відмінок, особа тощо); 4) морфемний склад слова; 5) валентність слова; 6) синтаксичні функції. Повним набором зазначених ознак наділені не всі частини мови.

«Традиційна» класифікація є своєрідною схемою, запропонованою в античному мовознавстві для грецької мови. Ця схема переноситься на інші мови й «уточнюється». Визначаючи абстрактність схеми Діонісія Фракійського, дослідники мають застосовувати його ідею для опису нових мов, а не надбудовувати на її матеріальний каркас усе нові «цеглинки» [11, с. 40]. У статті

«Дискуссии о частях речи и «Вопросы языкознания» в 1950-е годы» О. В. Лукін слушно зауважує: «Низка словоформ, що втратили деякі з ознак однієї частини мови, але ще не набули всіх ознак іншої, зовсім не зобов'язані формувати особливу частину мови, а можуть до пори до часу залишатися «безпритульними», точніше, належати до різних перехідних випадків, стверджуючи своїм існуванням діалектичне положення про польовий характер мовних явищ» [11, с. 41].

Однією з актуальних проблем граматики є проблема перехідності в системі частин мови.

Коло витоків досліджень перехідності О. М. Пешковський [12] стверджував діахронний характер перехідних явищ. На думку вченого, перехідні факти в системі частин мови є наслідком того, що окремі слова на ґрунті звукових і значенневих змін, які відбуваються в них самих та пов'язаних з ними асоціативно словами, повільно і поступово переходять з однієї категорії в іншу. Розуміння процесу перехідності як діахронного не забуте в наш час. Але його активність змушує засумніватися в «поштучному» формуванні одиниць такого плану.

О. О. Шахматов, вивчаючи різні випадки переходу з однієї частини мови в іншу, зауважив, що «одні частини мови можуть переходити в інші, не змінюючи своєї форми» [14, с. 427]. Однак форма не існує ізольовано: вона є і членом парадигми, і має прямий стосунок до морфемного складу слова. Іншими словами, форма інформативна. Відповідно, незмінність форми при переході слів у межах частини мови не може бути визнаною, «насправді в процесі взаємопереходу однієї частини мови в іншу відбуваються глибокі внутрішні зміни як змісту, так і форми слова <...> У зв'язку з цим явище переходу слів із сфери однієї частини мови в іншу треба кваліфікувати і як зміну змісту слова, і як зміну його парадигматичної чи словотворчої форми» [13, с. 28].

З іменем В. В. Виноградова пов'язане вчення про граматичну омонімію [6]. Учений вивчав різноманітні випадки перехідності в частинах мови, але більше уваги приділяв омонімії афіксів. Напевне, це і зумовило вибір терміна «омонімія», а не «перехідність», оскільки традиційно перехідні явища в морфемній структурі не розглядалися. Термін «граматичний омонім» констатує наявність однакових за звуковим оформленням одиниць у двох частинах мови, відбиваючи результат перехідності, а не сам процес. Випадки втрати омоніма – словоформи вихідної частини мови – не частотні і викликані причинами, не пов'язаними з перехідністю, наприклад, архаїзацією денотата (*наречена, заручена*), архаїзацією форми (*крадькома, сидьма*).

У граматиці стійкою була традиція тлумачити перехідні явища

як матеріал, не пов'язаний прямо зі словотворенням. Таку кризову ситуацію в граматиці розв'язав В. В. Виноградов, увівши термін «морфолого-синтаксичний спосіб словотворення». Для цього способу словотворення, сутність якого полягає в семантико-граматичному переоформленні всієї парадигми, характерна відсутність структурних обмежень і морфонологічних розрізняювальних засобів. Засобом вираження дериваційного значення є зміна функцій словозмінних афіксів твірного слова. Термін відбивав відношення фактів переходу до фундаментальної одиниці мови – слова, закріплюючи їх як такі, що мають прямий зв'язок зі словотвірним рівнем.

Специфіка одиниць, утворених морфолого-синтаксичним способом, полягає в тому, що вони мають непропорційно перехрещене граматичне значення. Основним їх категорійним стає значення тієї частини мови, у складі якої вони почали функціонувати, однак зберігається залишковий граматичний фон вихідної частини мови, що отримав назву послаблене граматичне значення.

Якщо оцінювати факт морфолого-синтаксичного творення з позиції комунікативної необхідності, то нове слово займає «вакантне» місце в лексичній системі мови, як буває і при будь-якому іншому способі словотворення. У виникненні нових значень частини мови і відхиленні від системних її значень першочергову роль виконують словотвірні механізми.

Після праць В. В. Виноградова, у яких явища перехідності пояснено як граматичну омонімію, саме цей термін тривалий час був визнаний у науковій граматиці й використовувався у вищій школі. У шкільну граматику він не уводився – там, як і раніше, розглядали перехід прикметників в іменники, іменників – у прислівники і т. ін., а не омонімію граматичних форм цих частин мови.

Коректність терміна «граматична омонімія» порушилася у зв'язку з переносом проблеми перехідності в синтаксис.

А. С. Бедняков [4] розширив коло явищ, що розглядаються як перехідні в системі частин мови. Це не лише перехід слів з однієї частини мови в іншу, але й перехід між лексико-граматичними розрядами однієї частини мови, перехідність у сфері граматичних категорій. Розширене коло явищ перехідності в частинах мови визначається терміном «міжкатегорійні зв'язки в системі частин мови». Цей термін точно вказує на взаємодію угруповань у частинах мови і самих частин мови, а також граматичних категорій.

Питання теорії перехідності в граматиці розвинені в роботах В. В. Бабайцевої [1; 2]. Дослідниця розрізняє в явищах перехідності два

якісно різних типи: трансформаційні (діахронні) та контамінаційні (проміжні, синкретичні, гібридні). Таке розмежування відбило дійсне співвідношення діахронії й синхронії в одиницях перехідного характеру. Суміщення граматичних властивостей двох класів одиниць в одній мовній одиниці породжує складне переплетення різних перехідних явищ, утворених унаслідок трансформації, які відбивають синкретичні факти, властиві системі мови будь-якої епохи. Інтерес до гібридних угруповань слів пов'язаний насамперед із намаганням обґрунтувати їх положення в частинах мови (наприклад, порядкові числівники). Виникнення синкретичних утворень зумовлене різними факторами, головним з яких є потреба у вираженні деяких компонентів інформативної семантики за рахунок наявних мовних засобів. Синкретичні утворення – конденсатори семантики, один із засобів «стиснення» тексту, один із способів економії мовленнєвих засобів. Синкретичні утворення (периферійні й особливо проміжні) характеризуються більш багатою мовною семантикою, ніж ядерні слова, більш різноманітною валентністю і більш різноманітними синтаксичними функціями.

За здатністю до утворення синкретичних слів (і груп слів) структурно-семантичні класи неоднорідні: найбільш стійкими є конкретно-предметні іменники і дієвідмінювані дієслівні форми, найбільшим ступенем рухливості наділені службові слова (не мають номінативного лексичного значення). З повнозначних частин мови частіше переходять у службові займенники, найбільш абстрактний за значенням структурно-семантичний клас повнозначних слів.

Вивчення синкретичних груп слів дає більш гнучку класифікацію структурно-семантичних класів слів, що відповідає мові і мовленню; виявляє перехідні (синкретичні) ланцюжки, які об'єднують частини мови в динамічну систему взаємодіючих одиниць; допомагає уникнути категорійних кваліфікаційних тлумачень синкретичних утворень; виявляє семантичний обсяг слів, охоплених зоною синкретизму; не лише показує граматикалізацію лексичних засобів для вираження смислових зв'язків і відношень, але й пояснює причини цього явища, а саме потребу в диференціації смислових зв'язків і відношень; пояснює різноманітність валентних властивостей синкретичних утворень і їх мотивованість багатоконпонентною семантикою.

Однією з найбільш перспективних для розуміння сутності перехідних явищ є робота О. С. Кубрякової «Части речи в ономаσιологическом освещении» [10]. Перспективність її – у намаганні розширити рамки досліджуваної взаємодії у сфері категорійно-граматичних класів з опорою на традиційну

класифікацію частин мови. Услід за О. С. Кубряковою, у новіших дослідженнях, зокрема О. П. Калечиц «Взаимодействие слов в системе частей речи» [9], головну увагу приділено вторинним значенням слів у системі частин мови. Вторинні значення наділені граматичною природою з тією ж специфікою, що характеризує частини мови. Результати взаємодії між частинами мови визнано явищем частиномовної деривації.

Український дериватолог В. О. Горпинич послуговується терміном конверсія: «при конверсії відмінюване похідне слово, змінюючи своє лексичне і категорійне значення, зберігає відмінкові форми лише одного роду (*завідуючий, операційна, майбутнє*) чи тільки одного числа (*добові*)» [8, с. 316]. При конверсії формантом виступає система флексій (парадигма): *старе, мале* (парадигма середнього роду), *ура* (нульова парадигма) [8, с. 316]. Перехід слів з однієї частини мови в іншу викликає і зміну змісту слова, і зміну його парадигматичної форми.

Процес взаємодії частин мови здебільшого ототожнюється з лексико-граматичною перехідністю. Однак між цими двома явищами є досить суттєві розбіжності, оскільки і природа цих процесів, і кінцевий результат зовсім різні: в основі процесу взаємодії лежить категоризація одного й того ж об'єкта (референта) з різних позицій; процес же лексико-граматичної перехідності становить суміщення в одному знакові різних об'єктів (референтів); кінцевий результат цих процесів такий: узаємодія свідчить про наявність константних системно-мовних зв'язків між лексико-граматичними розрядами різних частин мови, а перехідність спричиняє функціонування мовних одиниць у новій лексичній і граматичній якості [3].

Наявність кількох понять, що відображають суть одного явища («конверсія», «транспозиція», «трансформація», «перехід», «перехідність», «узаємоперехід», «граматична омонімія»), свідчить про їхню недостатню диференціацію. Як нам видається, перевагу слід віддати терміну «перехідність», що найбільш повно передає специфіку взаємодії. Комунікативним стимулом до перехідності в системі частин мови є використання слів однієї частини мови в значенні іншої. Вимагають також диференціації терміни «перехід» і «перехідність». З першим пов'язується явище частиномовного перетворення слова, а з іншим – схильність до такого перетворення. Під переходом, транспозицією розуміють факт переходу, що вже відбувся, з однієї частини мови в іншу.

Перехідні явища в системі частин мови відбивають глибинні

процеси лексико-граматичних класів слів і виникають саме завдяки специфіці частин мови. Оскільки частини мови становлять класи слів, абстраговані від конкретних лексичних значень, то передумови переходу слів з однієї частини мови в іншу слід шукати насамперед у значеннях слів – лексичному й граматичному. Так, у прислівники можуть переходити іменники, у лексичному значенні яких є обставинні семи, наприклад, сема 1) простору: *вниз, збоку*; 2) часу: *вранці, восени*; 3) причини: *зопалу, зозла*, 4) мети: *на зло, напоказ*.

Перехідні явища мають свої закономірності. Зокрема, такі продуктивні процеси, як субстантивіація, ад'єктивіація, адвербіалізація, препозитивіація, зумовлені насамперед екстралінгвістичними факторами – потребою більш економного, але точного й семантично місткого вираження інформації про дійсність, що є однією з причин еволюції мови. До лінгвістичних причин явищ перехідності Т. К. Бардіна відносить такі: 1) відсутність у мові потрібних слів і конструкцій для вираження думки; 2) прагнення до економії мовних засобів; 3) багатоаспектність одиниць мови; 4) потреба диференціації смислових зв'язків і відношень; 5) семантичний обсяг синкретичних утворень; 6) потреба самої структури мови [3]. «Перехідні явища характеризують перетворення в системі, розвиток мови, її життя. Сама система, як певна цілість, не тільки не руйнується наявністю перехідних категорій, а, навпаки, ще більше зміцнюється й урівноважується. Без них система застигла б, стала нерухомою, а через те й змертвою. Перехідні лексико-граматичні явища скріплюють систему частин мови в процесі її розвитку <...> Отже, перехідні лексико-граматичні категорії – це носії нового <...> Без перехідних явищ немає нового, немає руху, немає розвитку мови», – свого часу точно зауважив В. С. Ващенко [5, с.14–15].

Синтаксична функція не лише диференційна ознака частин мови, але й основна умова явищ перехідності в системі частин мови. Наділене диференційними ознаками в мові, у мовленні слово може змінити їх під впливом синтаксичної функції. Трансформація може бути повною і неповною, реалізується семантично, морфологічно й синтаксично. Це різні ступені переходу, початком якого слід уважати переміщення елемента в нетипову для нього синтаксичну позицію. Змінювана синтаксична позиція може набувати морфологічного закріплення (морфологічний ступінь переходу) або семантичного завершення (семантичний ступінь переходу).

Синтаксичний ступінь переходу частин мови характеризується великою позиційною рухливістю слів, що спричиняє їх семантико-синтаксичне варіювання. При переміщеннях частин мови з властивої

їм синтаксичної позиції в синтаксичну позицію, властиву іншій частині мови, нерідко відбуваються зміни в морфологічному оформленні відповідної частини мови або синтаксично пов'язаного з нею компонента. Зміни, що при переході однієї частини мови в іншу морфологічно відображаються, услід за І. Р. Вихованцем [7], назвемо морфологізованими синтаксичними змінами.

Найвищим ступенем переходу частин мови виступає семантичний ступінь, який визнають остаточною завершенням частиномовного переходу. Нова для вихідної частини мови синтаксична позиція і морфологізація цієї позиції зумовлюють поступове «вростання» деривата в новий для нього семантико-граматичний клас. Відбуваються різні семантичні нашарування на дериват, зближення з ядром іншого лексико-граматичного класу, унаслідок чого дериват стає позначенням іншого (порівняно з вихідним лексичним значенням) денотата, у деяких випадках відбувається розширення семантики похідної лексики.

Явища перехідності створюють труднощі при класифікації частин мови, оскільки одним із наслідків переходу слів з однієї частини мови в іншу є утворення функціональних омонімів і синкретичних (гібридних) слів, що входять до зони синкретизму. Функціональні омоніми – це етимологічно близькі слова, що співпадають за звучанням, але належать до різних частин мови (наприклад, *світло* – іменник, якісно-означальний прислівник, безособово-предикативний прислівник).

Повне уявлення про систему частин мови не може дати вивчення лише центральних (ядерних, типових, полярних) випадків, які характеризуються максимальним набором диференційних ознак. Ігнорувати зону синкретизму – значить обмежувати й збіднювати об'єкт дослідження.

Лінгвістичною основою переходу слів з одного лексико-граматичного класу слів до іншого є довільний зв'язок між звуковим комплексом слова і його денотатом, здатність того самого звукового комплексу позначати кілька предметів чи явищ реальної дійсності, а граматичною основою перехідних явищ – зміна синтаксичної функції слова, яка спричиняє зміну категорійного і відповідно лексичного значення слова, що формує в ньому нові особливості морфологічних ознак [8, с. 311]. Так, початком субстантивзації прикметника звичайно є опускання означуваного іменника: *Найголовніше в залицянні – це втовкмачити **чорнявій** чи **білявій**, що вона найкраща вся або очима чи ніжками і що коли без неї, сохнеш, як трава на сонці; До сьогодні ви йшли дуже примітною дорогою, і не всі раділи з цього, **злобний** і*

ледачий не порадіє працею *роботящого*; *Це правда: біда ніколи не ходить сама – чимало в неї підручних є* (М. Стельмаха). У результаті цього прикметник «бере на себе» номінативну функцію, яка згодом більш або менш стійко закріплюється за ним, «присвоює» значення граматичного роду випущеного іменника (але «від субстантивації слід відрізнити утворення за моделлю: *шашлична, пельменна, рюмочна, варенична, операційна*» [8, с. 313]). У багатьох випадках субстантивовані прикметники з'являються не через стадію словосполучень прикметника з іменником (з подальшим пропуском останнього), а безпосередньо, за аналогією до субстантивованих утворень, що вже наявні в мові [13, с. 232]. Відтак є потреба розрізнення субстантивації еліптичної (з пропуском іменника у словосполученні) і нееліптичної, пор. *швидкий, пасажирський, поштовий (потяг) та старе, мале, слідчий* [8, с. 313].

Функціонування в мові парних субстантивованих утворень на зразок *хворий – хвора, безробітний – безробітна, знайомий – знайома, підсудний – підсудна* не суперечить тому, що субстантивовані прикметники не змінюються за родами (набувають властивості для іменників граматичної ознаки). Це не форми різних родів одного й того ж слова, а лише співвідносні (корелятивні паралелі чоловічого й жіночого роду, що становлять два різні слова, пор. з власне іменниковими корелятивами *кум – кума, раб – раба, Ярослав – Ярослава*).

Від морфолого-синтаксичного словотворення слід відмежувати випадки використання однієї частини мови в ролі іншої (нових лексем у такому разі не виникає). До них, зокрема, належить використання в ролі іменників різних розрядів незмінюваних слів: прислівників, службових слів, інтер'єктивів, наприклад: *Кує зозуля «ку». «Ку-ку» – зозуля піє, а квапити не сміє часу ходу тяжку* (В. Стус); використання іменників і прикметників у ролі займенників, а також займенників у ролі іменників та прикметників, наприклад: *За відомих обставин свої прийшли до влади*.

Узуальні синкретичні слова, як правило, стилістично нейтральні, okazіональні синкретичні слова експресивні, пор.: *Немає вихідних у матерів* (М. Малахута) та *Багатого чубатого дівчина шанує* (Т. Шевченко). Особливо виразними є випадки okazіональної субстантивації службових слів та займенників, що притаманне мовленню: *Не – відбулось. Не – тремтіло. Не – золотіло. Не – пекло. Не – полотніло. Не – біліло. Не... – господи!.. не – не було!* (М. Вінграновський).

Отже, перехідність – це процес, викликаний накопиченням нових якостей у мовних одиницях. Він свідчить про розвиток мови, її

вдосконалення. Перехідність пов'язана з лексико-семантичними змінами в слові, і зі словотворенням (у діахронному словотворі досліджують питання, від якого слова і за допомогою якого засобу утворені слова, у синхронному ж – чим мотивується в сучасній мовній свідомості похідне слово і за допомогою якого засобу виражається словотвірне значення), і з впливом синтаксичних позицій. Намагання виявити закономірності перехідних явищ можуть бути результативними лише при співставленні фактів одного ряду і в одному хронологічному плані.

Увага до явищ перехідності не спричиняє переосмислення традиційної класифікації частин мови, однак саме розуміння принципу, що лежить в основі цієї класифікації, може корегуватися.

Література

1. Бабайцева В. В. Зона синкретизма в системе частей речи современного русского языка / В. В. Бабайцева // Филологические науки. – 1983. – №5. – С. 35–42.
2. Бабайцева В. В. Явления переходности в грамматике русского языка / Бабайцева Вера Васильевна. – М. : Дрофа, 2000. – 639 с.
3. Бардина Т. К. Проблема лексико-грамматической переходности частей речи в современном русском языке / Татьяна Константиновна Бардина : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 : Волгоград, 2003. – 194 с.
4. Бедняков А. С. Явления переходности грамматических категорий в современном русском языке / А. С. Бедняков // Русский язык в школе. – 1941. – № 3. – С. 28–31.
5. Ващенко В. С. Явища переходу в системі частин мови / В. С. Ващенко // Українська мова в школі. – 1953. – №6. – С. 14–15.
6. Виноградов В. В. О грамматической омонимии в современном русском языке / В. В. Виноградов // Русский язык в школе. – 1940. – № 1. – С. 1–13.
7. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / Іван Романович Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
8. Горпинич В. О. Морфологія української мови : Підручник для студентів вищих навчальних закладів / Володимир Олександрович Горпинич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 336 с.
9. Калечиц Е. П. Взаимодействие слов в системе частей речи (межкатегориальные связи) / Елена Петровна Калечиц. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1990. – 160 с.
10. Кубрякова Е. С. Части речи в ономаσιологическом освещении / Кубрякова Елена Самойловна. – М. : Наука, 1978. – 116 с.
11. Лукин О. В. Дискуссии о частях речи и «Вопросы языкознания» в 1950-е годы / О. В. Лукин // Вопросы языкознания. – 2002. – №1. – С. 35–47.
12. Пешковский А. М. Смешение, замена, переходные случаи в области частей речи // Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении : учебное пособие / Александр Матвеевич Пешковский. – [4-е изд.]. – М. : Учпедгиз, 1934. – С. 93–137.
13. Сучасна українська літературна мова : Морфологія / За заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969. – 584 с.
14. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / Алексей Александрович Шахматов. – [2-е изд.]. – Л. : Учпедгиз, 1941. – 620 с.

Стаття надійшла до редакції 30.11.2013 р.